

РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

УДК 332.14

*А.П. ПАВЛЮК, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України*

КЛАСТЕРНА МОДЕЛЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Необхідність підвищення економічної ефективності регіональних господарських систем ставить перед територіями нові завдання, насамперед пов'язані з вибором конкурентоспроможної моделі регіональної економіки, що давала б змогу найбільш продуктивно й раціонально використовувати і нарощувати існуючий потенціал.

У сучасній економіці в умовах глобалізації на зміну традиційному підходу до управління економікою на основі її поділу на сектори і галузі лідируючі позиції займає кластерний підхід. Він ґрунтується на отриманні максимального синергетичного ефекту від функціонування господарсько-територіальних систем на основі тісної взаємодії підприємств різних галузей і секторів економіки та використання конкурентних переваг території.

Теорія кластерного управління економікою виникла як теорія формування й розвитку конкурентоспроможності економіки. Її особливістю є виділення принципово нового структурного елемента в сукупності суб'єктів конкуренції – кластера, що є новим і додатковим способом організації економіки, її динамічного розвитку та принципом здійснення державної політики в регіонах. Ця теорія широко використовується в різних країнах. Результати застосування кластерного підходу відомі – це знаменита "Силіконова долина" в США, лісопаперовий, пакувальний і поліграфічний кластер Фінляндії, суднобудівний кластер Норвегії, промислові райони Італії тощо.

Водночас кластерний підхід, як свідчить світова практика, є потужним інструментом для стимулювання регіонального розвитку, що сприяє реструктуризації господарського комплексу, посиленню його

інноваційної спрямованості, покращенню торговельного балансу регіону, забезпеченню раціональної зайнятості, зростанню заробітної плати, збільшенню відрахувань до бюджетів різних рівнів, підвищенню стійкості і конкурентоспроможності регіональної соціально-економічної системи.

Зараз багато розвинених країн здійснюють реалізацію кластерної політики, головна ідея якої – перехід до нової фази підвищення національної конкурентоспроможності – створення сильного мікроекономічного фундаменту економіки. Основою національної конкурентоспроможності стають регіональні кластери. Кластерний підхід оптимальний для ефективного розвитку регіону за рахунок: комплексного (міжгалузевого) погляду на політику розвитку регіону; розвитку діалогу між основними суб'єктами економічних відносин (урядом, бізнесом, вузами, регіональною елітою тощо); зменшення суперечностей між продуктивністю і зайнятістю.

Головне, що забезпечує кластерний розвиток регіональній економіці, це стійкий розвиток соціальних процесів, підвищення конкурентоспроможності і привабливості регіону. Стійкий розвиток регіону об'єктивно обумовлює зростання його конкурентоспроможності на ринку територій, де кожен регіон пропонує себе як найбільш вигідний об'єкт розміщення капіталу, працедавець із добре оплачуваною формою зайнятості, як господарюючий суб'єкт з високим рівнем сервісного обслуговування населення, власник значного інтелектуального капіталу, джерело висококваліфікованої робочої сили, соціально-економічна система, що динамічно розвивається [1, с. 71].

Кластерний підхід може бути основою для конструктивного діалогу між підприємницьким середовищем та регіональною владою з метою виявлення проблем та шляхів найбільш ефективної реалізації наявних інвестиційних можливостей і необхідних заходів регіональної політики.

Сутність кластерного підходу в економічній політиці різних країн сформульована достатньо чітко: територіальні кластери як динамічні і внутрішньо конкурентоспроможні мережі близько локалізованих підприємств, що випускають однакову або споріднену продукцію, спільно забезпечують хороші ринкові позиції для країни (регіону), галузі і власне підприємств. Таким чином, кластер – це, по-перше, принципово новий елемент у структурі конкурентоспроможності; по-друге, неформальне об'єднання підприємств; по-третє, загальними його характеристиками є територіальна спільність підприємств, їх взаємопов'язаність і спеціалізована спрямованість.

У перекладі з англійської слово "cluster" означає гроно, букет, щітка, або група, скупчення, зосередження (наприклад, людей, предметів), чи бджолиний рій, буквально – “зростати разом”. Кластер – це також, крім усього іншого, і математичний термін, що позначає фізично близьке розташування логічно пов'язаних об'єктів у межах однієї області. Подібне значення вкладається і в економічний зміст цього поняття.

Згідно з визначенням основоположника теорії кластерного розвитку американського вченого М. Портера, кластери – це сконцентровані за

географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у споріднених галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств зі стандартизації, а також торговельних об'єднань) у певних сферах, що конкурують і водночас здійснюють спільну діяльність [2, с. 205–206]. Саме кластери створюють критичну масу, необхідну для конкурентного успіху в певних галузях. Кластери обумовлюють новий погляд на економіку та її розвиток, нові ролі бізнесу, уряду й інститутів, способи структурувати взаємовідносини та зразок "бізнес – уряд" або "бізнес – інститути" [3, с. 29].

Кластери впливають на конкурентоспроможність регіону, по-перше, шляхом підвищення продуктивності фірм і галузей – учасників кластера, по-друге, шляхом підвищення здатності до інновацій і, таким чином, продуктивності, по-третє, стимулюванням нових видів бізнесу, що підтримують інновації і розширюють межі кластера.

Теорія кластерів отримала розвиток у роботах іншого американського вченого М. Енрайта, котрий запропонував визначення регіонального кластера як економічної агломерації фірм, що працюють в одній або кількох споріднених галузях господарства й розміщені в географічній близькості один від одного [4, с. 587]. Згідно з М. Енрайтом, конкурентні переваги створюються не на національному рівні, а на регіональному, де головну роль відіграють історичні передумови розвитку регіонів, різноманіття культур ведення бізнесу, організації виробництва та одержання освіти. Саме регіональні кластери потребують цілеспрямованої підтримки державних структур і дослідницьких організацій.

Дослідження кластерів українськими та російськими вченими здійснюється насамперед у контексті регіонального розвитку й управління. Наведемо кілька визначень сутності кластера.

На думку А.А. Коренчука, "кластер – це впорядкована сукупність стійко взаємопов'язаних організацій та окремих осіб, яка забезпечує в спільній діяльності досягнення позитивного синергетичного ефекту, що перевищує просту суму потенціалів його складових. Цей приріст виникає в результаті співробітництва й ефективного використання можливостей партнерів на тривалий період, поєднання кооперації й конкуренції, близькості споживача й виробника, мережевих ефектів і дифузії знань і вмінь за рахунок міграції персоналу і виділення бізнесу, де відсутні межі між секторами і видами діяльності і всі вони розглядаються у взаємозв'язку" [5, с. 7].

С.І. Соколенко вважає кластер "територіальним об'єднанням взаємопов'язаних підприємств і установ в межах відповідного промислового регіону, що спрямовують свою діяльність на виробництво продукції світового рівня" [6, с. 435].

Л.І. Федулова визначає кластер як "групу взаємозалежних компаній (постачальники, виробники тощо), що територіально знаходяться поруч, та пов'язаних з ними організацій (освітні заклади, органи державного управління, інфраструктурні компанії), що діють у визначеній сфері й взаємно допомагають одне одному. Регіон у даному випадку – це

адміністративно-територіальна одиниця (область) як більш прозора структура управління виробничо-інноваційним процесом" [7, с. 115].

Згідно з визначенням М.П. Войнаренка, кластер – це "територіально-галузеве добровільне об'єднання підприємств, які тісно співробітничать із науковими установами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та економічного зростання регіону" [8, с. 23].

Таким чином, узагальнивши існуючі підходи, можна говорити про кластер як територіально-виробничу форму інтеграції економічних суб'єктів у визначеній галузі чи сфері, що характеризуються спільністю діяльності і взаємодоповнюють один одного, а також пов'язаних з ними організацій та установ, освітніх і наукових закладів, органів влади. Кластер функціонує на основі погодженої стратегії розвитку, спрямованої на реалізацію інтересів кожного учасника і регіону його розташування.

Зазначимо, що в економічній літературі існують усталені ознаки кластера, які називають правилом чотирьох "К":

- 1) концентрація підприємств однієї або суміжних галузей в одній географічній точці;
- 2) конкурентоспроможність продукції, що випускається ними;
- 3) конкуренція за завоювання й утримання клієнта;
- 4) кооперація із високим ступенем розвиненості.

Необхідними умовами ефективного функціонування будь-якого кластера є конкуренція, принцип вільного ціноутворення, стабільність грошового обігу, економічна самостійність і відповідальність підприємців. Як інтеграційний механізм, кластер дає можливість підприємствам бути разом більш конкурентоспроможними. Економічні суб'єкти – учасники кластера спільно використовують науково-дослідні і науково-конструкторські розробки, запроваджують нові стратегії. Відбувається вільний обмін інформацією і швидке поширення нововведень.

Ідея кластера відображає новий підхід до бачення національної економіки та економіки регіону. Кластери утворюють майданчик, на якому відбувається діалог нового типу між підприємствами, урядовими структурами та іншими організаціями (школи, університети, організації зі співробітництва).

Характерними ознаками кластерів є:

- сильні конкурентні позиції на міжнародних або загальнодержавних ринках і високий експортний потенціал учасників кластера або потенціал постачань за межі регіону;
- конкурентні переваги території базування для розвитку кластера, а саме: вигідне географічне положення, доступ до сировини, наявність спеціалізованих кадрових ресурсів, постачальників комплектуючих і пов'язаних послуг, спеціалізованих навчальних закладів і дослідницьких організацій, необхідної інфраструктури та інші. Як індикатори конкурентних переваг території можна розглядати, серед іншого, накопичений обсяг залучених прямих інвестицій;

- географічна концентрація, близькість розташування підприємств і організацій кластера, що забезпечує можливість для активної взаємодії. Як індикатор географічної концентрації можуть розглядатися показники, що характеризують високий рівень спеціалізації певного регіону;

- широкий набір учасників, кількість яких достатня для виникнення позитивних ефектів кластерної взаємодії. Індикаторами можуть бути показники, які характеризують високий рівень зайнятості на підприємствах і в організаціях, що входять до кластера;

- ефективна взаємодія учасників кластера, включаючи використання механізмів субконтрактації, партнерство підприємств із дослідницькими й освітніми організаціями, практику координації діяльності з колективного просування товарів і послуг на зовнішньому і внутрішньому ринках;

- наявність одного великого підприємства (або кількох) – лідера, що визначає довготермінову господарську, інноваційну та іншу стратегію всієї системи.

Основними категоріями учасників кластерів є:

- підприємства (організації), що спеціалізуються на профільних видах діяльності;

- підприємства, які постачають продукцію або надають послуги для спеціалізованих організацій;

- підприємства (організації), що обслуговують галузі загального користування, включаючи транспортну, енергетичну, інженерну, природоохоронну, інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру;

- організації ринкової інфраструктури (аудиторські, консалтингові, кредитні, страхові і лізингові послуги, логістика, торгівля, операції з нерухомістю);

- науково-дослідницькі й освітні установи;

- некомерційні й громадські організації, об'єднання підприємців, торгово-промислові палати;

- організації інноваційної інфраструктури та інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва.

До останніх належать: бізнес-інкубатори, венчурні фонди, центри трансферу технологій, центри підтримки субпідряду (субконтрактації), центри й агенції з розвитку підприємництва, регіонального й муніципального розвитку, залучення інвестицій, агенції з підтримки експорту товарів, державні й муніципальні фонди підтримки підприємництва, фонди сприяння кредитуванню (гарантійні фонди), інвестиційні фонди, що залучають інвестиції для суб'єктів малого й середнього підприємництва тощо.

Порівняно невелика кількість кластерів зазвичай формує ядро економіки регіону і переважну частину зовнішньоекономічної діяльності (експортно-імпоротної та інвестиційної). Кластери із зовнішньою орієнтацією тісно пов'язані з двома іншими типами бізнесу: локалізованими галузями й кластерами, що не конкурують з фірмами, розташованими в інших регіонах

(ресторани, індустрія розваг, послуги з логістики, робота з нерухомістю, будівництво), а також з місцевими дочірніми підрозділами конкурентоспроможних фірм, дислокованих в інших регіонах, що обслуговують насамперед місцевий ринок.

Успіх розвитку кластерного підходу значною мірою визначається тим, чи вдасться залучити учасників, об'єктивно зацікавлених у результатах і здатних внести реальний вклад у загальний розвиток регіону. До таких суб'єктів відносяться промислові підприємства і підприємці, органи муніципальної, регіональної та центральної влади, громадські об'єднання. Між ними існує складна мережа різноманітних переговорів і взаємодій, більшість з яких може бути переорієнтована на соціальне партнерство, спрямоване на перспективи стратегічного регіонального розвитку. Сила стратегії полягає саме в тому, що вона консолідує розрізнені дії, збираючи їх в рамки загальних орієнтирів.

Кластерний підхід дає змогу підвищити ефективність взаємодії приватного сектору, держави, торговельних асоціацій, дослідницьких і освітніх установ в інноваційному процесі. Він може бути основою для конструктивного діалогу між представниками підприємницького сектору і держави з метою виявлення проблем розвитку науки й виробництва, шляхів найбільш ефективної реалізації наявних інвестиційних можливостей і необхідних заходів державної політики.

Найбільший економічний ефект дає використання кластерної моделі розвитку регіональної економіки при включенні до неї промислових підприємств, однак кластер може бути застосований і для підприємств сфери послуг. Для всієї економіки регіону (країни) кластери виконують роль точок зростання внутрішнього ринку. Слідом за першими часто з'являються нові кластери і міжнародна (міжрегіональна) конкурентоспроможність регіону (країни) зростає. Джерелом конкурентоспроможності стає вдаль використання місцевих особливостей [9, с. 49]. Об'єднання підприємств у кластери формують специфічний економічний простір регіону, отже, виконують функції структуроутворюючих елементів соціально-економічної системи.

З урахуванням галузевої специфіки виділяють наступні типи кластерів:

- дискретні – включають підприємства, що виробляють продукти (і пов'язані послуги) та складаються з дискретних компонентів, включаючи підприємства автомобілебудування, авіаційної промисловості, суднобудування, виробництва двигунів, інших галузей машинобудівного комплексу, а також організації будівельної галузі і виробництва будівельних матеріалів. Як правило, ці кластери об'єднують малі і середні компанії – постачальники, що розвиваються навколо підприємств зі складання і будівельних організацій;
- процесні – утворюються підприємствами так званих процесних галузей – хімічної, целюлозно-паперової, металургійної галузі, а також сільського господарства, харчової промисловості та ін.;

- інноваційні і творчі – розвиваються у так званих нових секторах, таких як інформаційні технології, біотехнології, нові матеріали, а також у секторах послуг, пов'язаних зі здійсненням творчої діяльності (наприклад, кінематографії). Інноваційні кластери включають велику кількість нових компаній, що виникають у процесі комерціалізації технологій і результатів наукової діяльності, яка здійснюється в навчальних закладах та дослідницьких організаціях;

- туристичні – формуються на базі туристичних активів у регіоні і складаються з підприємств різних секторів, пов'язаних з обслуговуванням туристів, наприклад, туристичних операторів, готелів, сектору громадського харчування, виробників сувенірної продукції, транспортних підприємств та інших;

- транспортно-логістичні – включають комплекс інфраструктури і компаній, що спеціалізуються на зберіганні, супроводженні і доставці вантажів та пасажирів, а також організації, які обслуговують об'єкти портової інфраструктури, компанії, що спеціалізуються на морських, річкових, наземних, повітряних перевозках, логістичні комплекси та інші. Транспортно-логістичні кластери розвиваються в регіонах, що мають суттєвий транзитний потенціал.

Кластери змішаних видів можуть поєднувати ознаки кількох типів кластерів.

За організаційно-економічними ознаками дослідники виділяють шість моделей формування промислових кластерів у світі [10]:

- італійська – велика кількість малих фірм, об'єднаних у різні асоціації для підвищення конкурентоспроможності. Модель прийнятна для продукції невисокого технологічного рівня з великим ступенем диференціації і коливаннями попиту;

- японська – формується навколо фірми-лідера з масштабним виробництвом, яка інтегрує велику кількість постачальників на різних стадіях виробничого процесу. Прийнятна для виробництва технологічно складної продукції. Розробка продукту вимагає високих постійних витрат, які можуть окупитися тільки при великих обсягах продажу;

- фінська – характеризується високим рівнем інновацій, підтримується потужним сектором наукових досліджень і розробок, розвиненою системою освіти. Властива інтернаціоналізація бізнесу. Найбільш прийнятна для невеликих компактних країн, відносно дефіцитних щодо природних ресурсів і орієнтованих на експорт;

- північноамериканська – відзначається виразною конкуренцією, прийнятна, якщо виробничий процес не передбачає налагоджування тісних взаємозв'язків. За рахунок конкуренції постачальників у кластері, а також масового виробництва головною фірмою досягається низька собівартість кінцевого продукту;

- індійсько-китайська – ключову роль відіграє держава, основна увага акцентується на іноземних інвестиціях, що приносять сучасні технології і дають вихід на світові ринки;

- радянська – ринкові відносини і конкуренція зведені до мінімуму, виробництво сконцентровано на великих фірмах. Прийнятна в сировинних галузях регіонів з низькою щільністю населення і слабким розвитком.

Дослідження наукових засад формування та функціонування кластерів, вивчення практичного досвіду їх застосування в інших країнах, визначення можливостей адаптації цього досвіду з урахуванням стану й тенденцій сучасної української економіки та державного управління має надзвичайно важливе значення. Адже кластерна модель розвитку – це не тільки найбільш оптимальна форма організації виробництва у світі, але ще й приклад швидкого економічного зростання регіонів та ефективний спосіб залучення іноземних інвестицій.

Сьогодні в Україні вже є незначний досвід використання кластерних моделей організації виробництва в регіонах. Формується кілька т.зв. спонтанних кластерів навколо ключових галузей промисловості (хімічної, нафтогазової, металургії, машинобудування тощо). Однак ці структури ще дуже вразливі і нестійкі та навряд чи можуть зрівнятися зі справжніми кластерами з добре налагодженою системою взаємозв'язків.

Найбільш відомим в Україні прикладом використання кластерного підходу в регіональному розвитку є програма "Поділля Перший", яка реалізується з 1998 року в Хмельницькій області. На базі об'єднання малих і середніх підприємств різних форм власності з метою розвитку в регіоні виробництва висококонкурентної продукції були створені швейний, будівельний та агропромисловий кластери шляхом підключення всіх внутрішніх резервів регіону при сприянні обласної адміністрації, наукових і навчальних закладів, фінансово-банківських структур. Їх функціонування привело не тільки до позитивних структурних змін у регіоні, а й стало поштовхом до появи кластерних ініціатив в інших областях України.

Розвиток кластерів є перспективною організаційною формою управління соціально-економічними процесами в регіонах. Вони сприятимуть забезпеченню швидкого економічного зростання, відродженню вітчизняного виробництва, розвитку виробничого співробітництва на основі спеціалізації і кооперування, підвищенню ефективності інноваційного розвитку регіонів, є ефективним способом залучення прямих іноземних інвестицій. Насамкінець, це сприятиме досягненню високого рівня економічного розвитку та конкурентоспроможності українських регіонів та їх гідного місця в глобальній системі економічних відносин.

Кластерний підхід за умов його опанування й використання урядом та регіональними владами, покликаний принципово та якісно змінити зміст державної промислової й економічної політики. У цьому випадку зусилля держави і регіональних керівних органів мають спрямовуватись не на підтримку окремих підприємств чи галузей, а на розвиток взаємовигідних відносин: між виробниками і постачальниками, між кінцевими споживачами і виробниками, між урядовими інститутами і виробниками тощо.

Головні переваги в реалізації кластероорієнтованої регіональної економічної політики визначаються: для регіональних органів влади – в

загальному поживленні регіональної економіки й диверсифікації економічної структури регіонів, що сприятиме зростанню зайнятості, збільшенню кількості платників податків і податкової бази, появі зручного механізму взаємодії з бізнесом, зменшенню залежності від окремих бізнес-груп, а також можливістю значно точніше відслідковувати тенденції розвитку бізнесу, прогнозувати шляхи змін в окремих секторах економіки, відкривати нові перспективи координації діяльності; для бізнесу – в покращенні кадрового забезпечення, підвищенні доступності інфраструктури для досліджень і розробок, розширенні можливостей для зниження витрат виробництва, появі шляхів більш успішного виходу на міжнародні ринки [5, с. 20].

Основною метою реалізації кластерної політики є забезпечення високих темпів економічного зростання й диверсифікації економіки за рахунок підвищення конкурентоспроможності підприємств, постачальників обладнання, комплектуючих, спеціалізованих виробничих і сервісних послуг, науково-дослідницьких і освітніх організацій, що утворюють територіально-виробничі кластери.

Використання кластерної моделі регіонального розвитку створить нові можливості для поліпшення ситуації в сучасній економіці України. Міжгалузеві кластерні утворення сприятимуть вирішенню важливих соціально-економічних проблем регіонів, підвищенню їх конкурентоспроможності, ефективному використанню ресурсного потенціалу, а в остаточному підсумку – підвищенню рівня та якості життя людей.

Література

1. Андрианов А., Линцен Л. Кластеры как инструмент развития некоммерческих организаций // Экономика региона – 2007 – № 18 (часть 2) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://journal.vlsu.ru/index.php?id=14>.
2. Портер М.Э. Конкуренция / Пер. с англ. – М.: Издательский дом "Вильямс", 2003. – 496 с.
3. Портер М.Э. Конкуренция / Пер. с англ.; под ред. Я.В. Заблоцкого и др. – Изд. испр. – М.: ИД "Вильямс", 2005. – 602 с.
4. Пилипенко И.В. Новая геоэкономическая модель развития страны: повышение конкурентоспособности с помощью развития кластеров и промышленных районов // Безопасность Евразии. – 2003. – № 3. – С. 580–604.
5. Коренчук А.А. Обеспечение конкурентоспособности региона на основе кластерного подхода: Автореф. дисс. ... к.э.н. / Академия экономики и предпринимательства Тамбовского государственного университета им. Г.Р. Державина. – Тамбов, 2008. – 24 с.
6. С.И. Соколенко. Промышленная и территориальная кластеризация как средство реструктуризации // Безопасность Евразии. – 2002. – № 1. – С. 432–437.

7. Федулова Л.І. Концептуальні засади державної регіональної промислової політики в умовах інноваційного розвитку // *Стратегічні пріоритети*. – 2008. – № 1(6). – С. 112–119.

8. Войнаренко М.П. Механізми адаптації кластерних моделей до політико-економічних реалій України // *Світовий та вітчизняний досвід запровадження нових виробничих систем (кластерів) для забезпечення економічного розвитку територій: Матеріали конф. 1–2 листоп. 2001 р.* – К.: Спілка економістів України, 2001. – С. 25–33.

9. Механизмы повышения конкурентоспособности экономики регионов / Смирнов С.Н., Симачев Ю.В., Засимова Л.С., Чулок А.А. – М.: ГУ ВШЭ, 2005. – 64 с. – (Препринт / Государственный университет "Высшая школа экономики" WP1/2005/06).

10. Д. Толмачев, Р. Быков. Источник долгосрочного процветания // *Эксперт-Урал*. – 2008. – № 14 (7 апреля) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.expert-ural.com/1-300-4724>.
